

‘कोयने’च्या १,५६२ खातेदारांन

मोहन मस्कर-पाटील

सातारा, दि. २४ : कोयना धरणाने बाधित झालेल्या विस्थापितांना ५६२ खातेदारांपैकी १ हजार, ५६२ खातेदारांना अजूनही जमीन वाटप झालेले नमूद ते भूमिहीनच आहेत. या खातेदारांना वाटप करण्यासाठी २ हजार, ५८९ हेक्टर्स जमिनीची आवश्यकता आहे. शासकीय पातळीवर कोयना विस्थापितांची नेहीच उपेक्षा झाली आहे.

कोयना नदीवर कोयनागर येथील देशमुखबांडी गावाजवळ कोयना धरणाची उभारणी करण्यात आली. यास ‘शिवसागर जलाशय’ म्हणूनही ओळखले जाते. कोयना धरण महाराष्ट्राच्या विकासप्रक्रियेत महत्वपूर्ण ठरले. जलसिंचनाचा हेतू डोल्यांसमोर ठेवून उभारण्यात आलेले कोयना धरण विद्युतनिर्मितीतही मैलाचा दगड ठरले आहे. येथून निर्माण होणारी बीज महाराष्ट्र ‘प्रकाशमान’ करण्यात उपयुक्त ठरली असली तरी विस्थापितांच्या तीन पिढ्या शासनाच्या उदासीनतेमुळे उद्धवस्त झाल्या आहेत. कोयना धरणाचे बांधकामाचे उद्घाटन भारताचे पहिले पंतप्रधान पीडित जवाहरलाल नेहरू यांच्या हस्ते ६ जानेवारी १९५४ ला झाले. यावेळी त्यांनी ‘त्याग कराव्या लागणाऱ्या भूमिप्रताला स्वतंत्र भारत कधीच विसरणार नाही,’ असे

उद्गार काढले होते. याच धरणाच्या पूर्तीते उद्घाटन १६ मे १९६२ ला दिवंगत यशवंतराव चव्हाण याच्या हस्ते झाले. यावेळी त्यांनी ‘प्रकल्पग्रस्तांना काहीच कमी पडू दिले जाणार नाही. त्यांच्या त्यागाला पर्याय असूच शकत नाही,’ असे गैरवोद्गार काढले होते. त्यांच्या या उद्गारांना न्यायाचे अधिष्ठान न मिळाल्याने कोयना विस्थापितांचे जीवन उद्धवस्त झाले.

कोयना प्रकल्प महाराष्ट्राच्या विकासाचा साक्षीदार ठरले असले तरी तो बाधित खातेदार तसेच येथील स्थानिक जनतेच्या नुकसानीस कारणीभूत ठरला आहे. कोयना धरणाच्या निर्मितीनंतर विस्थापन ही मुख्य प्रक्रिया आली. बाधितांचे पुनर्वसन झाले नसतानाच १९६७ ला झालेल्या भूकंपाच्या धक्क्याने हा परिसर हादरला. हा परिसर भूकंपग्रस्त म्हणूनही देशाच्या नकाशावर आला. आतापर्यंत येथे नोंद झालेल्या लहान-मोठ्या भूकंपांची संख्या दीड लाखांच्या आसपास आहे. १९८५ ला येथे कोयना अभ्यारण्य निर्मितीची घोषणा झाली. यानंतर ‘नवीन महाबळेश्वर प्रकल्प’ची चर्चा सुरु झाली आहे. आता तर येथे सहचाद्री व्याघ्र प्रकल्पाची निर्मिती होत असल्याने कोयना धरण परिसरातील काही गावांना विस्थापनाचा फटका बसणार आहे.

कोयना धरणाच्या टप्पा क्रमांक एक ते दोनमुळे ९८ गावे

बाधित झाली आहेत. यामध्ये पाटण तालुक्यातील २४, जावळी तालुक्यातील ६८ व महाबळेश्वर तालुक्यातील ६

‘कोयने’चे मूळ खातेदार, त्यांचे वारस यांचा पत्ता नाही ?

कोयना प्रकल्पाने बाधित झालेल्या खातेदारांना सोलापूर जिल्ह्यातील उजीनी प्रकल्प लाभक्षेत्रात जमीन देण्यात आली आहे. मात्र, या खातेदारांना सातारा जिल्ह्यातच जमीन हवी आहे. जिल्ह्यात जमीन उपलब्ध नसल्याचे अधिकांयांचे म्हणणे आहे. काही मूळ खातेदार आणि त्यांच्या वारसांचे पते मिळून येत नसल्याचेही यानिमित्ताने समोर आले आहे. कोयना प्रकल्पग्रस्तांनी सोलापूर जिल्ह्यातील उजीनी प्रकल्प लाभक्षेत्रात मंगळवेडा, देगाव, माचणू, कासेगाव, बड देगाव येथे गावठाणे केली आहेत. बाधित ९ हजार, १७१ खातेदारांपैकी १ हजार, ५६२ खातेदारांना अजूनही जमीन वाटप झालेले नाही. यापैकी १३९ खातेदारांनी जमीन माणणीसाठी अर्ज केले आहेत.

गावांचा समावेश आहे. चौथा टप्पा हा जलविद्युत प्रकल्पाचा

ता जमीन वाटप नाही

असून पाटण तालुक्यातील नवजा येथील ४१ हेक्टर जमीन यासऱ्यांनी संपादित करण्यात आली आहे. यात नवजा, मानाइनगर, नवजावस्ती (डिचोली) ही तीन गावे बाधित झाली. असून १८१ खातेदार बाधित आहेत. धरणासाठी एकूण संपादित केलेले क्षेत्र २५ हजार, ५९९ हेक्टर आहे.

कोयना प्रकल्प टप्पा क्रमांक एक ते दोनमुळे ९ हजार, १७१ खातेदार बाधित असून यापैकी बिंगर खातेदार ९६८ तर पात्र खातेदार ८ हजार, २०३ आहेत. यापैकी २ हजार,

पाच दशकांनंतरही

पुनर्वसनाचा प्रश्न कायम

८५५ खातेदारांना २ हजार, ३१५ हेक्टर क्षेत्र सातारा जिल्ह्यात, ४३२ खातेदारांना ७१२ हेक्टर क्षेत्र ठाणे जिल्ह्यात ६६० खातेदारांना ८१६ हेक्टर क्षेत्र रायगड जिल्ह्यात, २५३ खातेदारांना ३६४ हेक्टर सांगली जिल्ह्यात तर २ हजार, ४४१ खातेदारांना ३ हजार, ६११ हेक्टर क्षेत्र सोलापूर जिल्ह्यात देण्यात आले आहे. चौथ्या टप्प्यात बाधित झालेल्या खातेदारांची संख्या १८१ असून यापैकी बिंगर खातेदार १६९ आहेत. ६६ खातेदारांना सोला-

पूर्ण जिल्ह्यात ५७.४९ हेक्टर जमीन वाटप करण्यात आले आहे. चौथ्या टप्प्यातील ६६ खातेदारांना पर्यायी जमीन मंजूर करून उजनी प्रकल्प लाभक्षेत्रात देण्यात आल्या आहेत. याबाबतचा प्रस्ताव सोलापूर जिल्हाधिकाऱ्यांना जरी पाठविण्यात आला असला तरी हे खातेदार सोलापूर जिल्ह्यातील जमिनी स्वीकारण्यास तयार नाहीत.

कोयना धरणाने बाधित झालेल्या विस्थापितांच्या पुनर्वसनाची लढाई 'महाराष्ट्र राज्य धरण व धरणग्रस्त परिषद' तसेच 'श्रमिक मुक्ती दला'चे डॉ. भारत पाटणकर यांच्या नेतृत्वाखाली सुरु आहे. गेली चार दशके त्यांनी या लढ्यात स्वतःला वाहून घेतले आहे. कोयनेच्या डोंगरकपारीत त्यांनी प्रवास करून धरणग्रस्तांची माहिती संकलित केली आणि त्यांच्यासाठी वैशिक लढा उभारला आहे. याला यश येत असले तरी प्रशासकीय अधिकारी आणि वेळोवेळी बदलणारे कायदे विस्थापितांच्या पुनर्वसन प्रक्रियेत अडचणीचे ठरत आहेत. असंख्य यातना सहन करत या विस्थापितांनी नागरी सुविधा मिळाव्यात महणून सत्याग्रह तसेच आंदोलनाचे मार्ग स्वीकारले आहेत.

- (क्रमशः)

(हे लेखन 'सीएसई मीडिया फेलोशिप'
अंतर्गत करण्यात आले आहे.)